

TÜRKİYE DİYANET VAKFI YAYINLARI / 221

İZMİRLİ İSMAİL HAKKI

(Sempozyum: 24-25 Kasım 1995)

Yayına Hazırlayanlar

Prof. Dr. Mehmet ŞEKER

Yrd. Doç. Dr. Adnan Bülent BALOĞLU

Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Araştırmaları Merkezi Kütüphanesi	
Dem. No:	50271
Tas. No:	921 İZM

Ankara 1996

TÜRKİYE DİYANET VAKFI
YAYIN MATBAACILIK VE TİCARET İŞLETMESİ

Meşrutiyet Cad.Bayındır Sk. No:55 • Kızılay/ANKARA
Tel:418 59 49 • 417 09 04 • 425 27 75
Telex:43 433 tdvk tr. • Fax:417 00 09

Yayın No : 221
Sempozyumlar-Paneller Serisi : 16

ISBN 975-389-238-1
96.06.Y.0005.221

Bu kitap
Türkiye Diyanet Vakfı
Yayın Matbaacılık ve Ticaret İşletmesi'nin
Dizgi, Fotomekanik, Ofset ve Cilt Tesislerinde
hazırlanmıştır.

İzmirli'nin Mantık Anlayışı

Doç.Dr.İbrahim EMİROĞLU

İZMİRLİ'NİN İLİM ve MANTIK FELSEFESİ

İzmirli'nin mantık anlayışını ortaya koymak için konuya önce onun ilim hakkındaki görüşleriyle başlamanın uygun olacağı kanaatindeyiz.

İlim, bir şeyin akılda sûretinin ortaya çıkmasıdır. Hükme bağlanmamış olan ilim ve idraka "tasavvur", hükümle beraber olan ilme de "tasdik" denir. Tasavvur ile tasdik her biri ya bedihi ya da nazaridir. Bedihi, isbata muhtaç olmadan doğrudan doğruya aklın kabul ettiği bilgidir. Nazari ise fikir ile, akıl yürütme yoluyla elde edilen bilgidir.⁽¹⁾

İzmirli, başta, insan bilgisini düzensiz (âmîyâne) bilgi, ilim ve felsefe şeklinde üçe ayırır ve bunları, Herbert Spencer'e dayanarak birbirinden, şöyle ayırır: Düzensiz bilgi, birleşmemiş; ilim kısmen birleşmiş; felsefe ise tamamiyle birleşmiş olan bilgidir.

Düzensiz bilgi, günü gününe kişisel tecrübe, nakil ve tanıklık ile kazanılır. Bu tür bilgiler zanniyat ile, cehl-i mürekkebe ile karışıktır. Bunlar tikel olaylara ait bilgiler olsa da tikel olaylar arasındaki ilişkiyi disiplinli bir şekilde düzenli olarak açıklamaz. Bu tür bilgiler perakende bilgiler olduğundan, Spencer'in dediği gibi, birleşmemiş olan bilgilerden ibarettir.⁽²⁾

İlim, belli bir konu hakkında, belli bir metodla açık, kesin ve kanıtlanabilir bilgilerin toplamına denir. İlim, anlama ve açıklama ihtiyacından doğar. Anlama ve açıklama için sorulan sorulara verilen her cevap bir hükümü içerir. Verilen cevap eğer gerçeğe uygunsuzsa bu hükme "marifet" denir. (F.D.,s.3-5)

İzmirli, ilmin bir takım temel özellikleri üzerinde durur. Buna göre ilim genel olarak bulunur. Bir ilim, sözgelimi matematik gibi, ne kadar genel olursa o kadar mükemmeldir. İlimin zaman ve mekânı yoktur. O, kesinlik (yakîn), genellik (umûm) ve metod bakımından düzensiz bilgidir ayrılır.

(1) İzmirli, İsmail Hakkı, *Felsefe Dersleri*, Dersaadet, 1330, s. 3. Bu eser metin içinde F.D. şeklinde kısaltılarak gösterilmiştir.

(2) İzmirli, İsmail Hakkı, *Mi'yârü'l-Ulûm*, İstanbul, 1315, s. 5. Bu eser metin içinde M.U. şeklinde kısaltılarak gösterilmiştir.

İzmirli, ilimleri temelde, diğer İslâm âlimlerinin yaptıkları gibi, akli ve nakli ilimler diye ikiye ayırır ve her ikisinde de dil çok önemli rol oynadığı için dil bilimlerinin ilk etapta öğrenilmesi gerektiğini hatırlatır. (M.U.,s.2-3)

Hikmeti, "varlığın ahvâlini dış dünyadaki durumu üzere insan gücü ölçüsünde bilmek, hak ve hakikatı araştırmak" şeklinde tanımlayan İzmirli onu, diğer İslâm âlimleri gibi nazarî ve amelî hikmet diye ikiye ayırarak bunları ayrı ayrı tanıtır. Nazarî hikmet, ruha ait ilim (ilm-i nefis) ve metafizikten; amelî hikmet ise mantık ile ahlaktan ibarettir. (M.U., .3 ; F.D., s.29)

İlmî meleke ile felsefî melekenin her ikisinin de birşeyi inceden inceye araştırmayı (istiksâr) esas aldıklarını ve mahiyetce bir olduklarını söyleyen İzmirli, felsefenin tümel olup her açıklamayı içerdiğini, ilmin ise tikel olduğunu yani bazı açıklamaları içerdiğini belirtir.

Uygulama yönünün ağır basması ve pratik hedefleri amaçlamasından dolayı İzmirli, san'atı ilimden farklı görür. (F.D.,s.32)

İsmail Hakkı, "mantık"ı, ilm-i nefis (ruhbilim), ilm-i mantık, ilm-i ahlâk ve metafizik diye dört kısma ayırdığı felsefenin bir kısmı olarak görür ve onu "düşüncenin kanunlarını ortaya koyan, bizzat ilmin, hakikatın şartlarını bildiren ilim" şeklinde tanıtır. (F.D., s.27)

Felsefenin kısımlarından olan ahlâk ve mantık, hakkı ve hayrı tümel boyutlarıyla araştırır. Çünkü, diyor İzmirli, genellikle hak ve hayır, insan düşüncesinin ve hayatının tabii konusu, kanunu ve gâyesidir. (F.D., s.27)

Diğer İslâm mantıkçılarının yaptığı gibi İzmirli de mantık ve ahlâkı amelî felsefeden sayar. Çünkü mantık ile ahlâk daha ziyâde amelî olur; bundan dolayı onlara san'at da denir. Mantık iyi düşünmek (hüsn-ü tefekkür) san'atı, ahlâk da iyi yaşamak (hüsn-ü ta'yîş) san'atıdır. (F.D., s.29)

Mantık Nedir?

İzmirli, mantık ilmini şöyle tanımlar: "Özsel niteliği sebebiyle mantığa "düşünme (fıkr)" dendiğinden, düşünmekten bahseden bir ilimdir, yahut delilin tam ve zorunlu şartlarını inceleyen bir ilimdir" (F.D.,s.36,51). Tanımın ilk kısmı yani düşünmekten bahseden bir ilim olması mantığın konusu esas alınarak yapılan tanımdır, ikinci kısmı (delilleri inceleyen bir ilim olması) ise gâyesi esas alınarak yapılan tanımdır. Tanımda geçen "düşünme" ile zihinsel faaliyetler, "delil" ile de apaçık olmayan bir haberi nefiste zorunlu olarak kabul ettirecek olan şey kastedilir.

İzmirli, kısımlarını, konusunu ve gâyesini de gözönünde tutarak man-

tığı daha geniş bir şekilde, şöyle tanımlamaktadır: Fikrin kendisiyle ve onunla alâkalı olan şeylerle uygunluk sağlaması için gerekli olan (hakikatın zorunlu ve tamamlayıcı tüm) şartlarla ilgili bir ilimdir. (F.D.s.51)

Mantık, iyi düşünmek için gerekli olan fikri düzgünlüğün ve tertibin nazari yönünü öğreten bir san'attır. (M.U.,s.8)

"Mantık kelimesinin "nutk"tan türemiş olması, mantık ilminin delil ilmi olmasına işaretir" diyen İzmirli, her ilmin mantıkla ilgisinin olduğunu, bundan dolayı da mantığa "ilimlerin ilmi" denebileceğini sözlerine ekler. (F.D., s.37)

Mantık, ilim tahsil edenlerin ve kendisini (ilmen ve fikren) geliştirmek isteyenlerin aklını iyi kullanmalarına, düşüncelerini doğru, düzgün ve tutarlı bir şekilde dile getirmelerine hizmet eder. Mantık, insana, fikrin doğru olanı ile yanlış olanını ayırma gücü kazandırmayı hedefler. (M.U.,s.9; F.D.,s.39)

İzmirli, mantığın san'at olup olmadığını tartışır. Ona göre mantık hem ilim hem de san'at olabilir. O, düşünce ilmi, düşünme san'atıdır. Mantığın konusu delil olduğuna göre, mantık ilmi delil ilmi ve tartışma-çürütme san'atıdır. (F.D.,s.40)

İzmirli, mantık ile psikoloji (ilmü'n-nefs) arasındaki farkı da, kendisinden önceki mantıkçılarda görmediğimiz şekilde, özlü biçimde şöyle belirtir:

1. Mantık ilminin konusu tamamıyla ruh değil, hakkı bilmekle ilgili zihinsel faaliyettir ki bu zihinsel faaliyet tahlil olunabilir, mîzana vurulabilir, kaide altına alınabilir. Mantık ilmi tasavvur, tasdik ve istidlalden ibaret olan üç zihinsel faaliyeti konu edinir. Psikolojinin konusu ise tamamıyla ruh-saldır; nefsin her halini yani düşünme, duygu ve iradeyi araştırır.

2. Psikoloji tasavvur, tasdik ve istidlal kaidelerini de araştırır fakat bunların yalnız oluşum ve gelişimleriyle ilgili kaideleri araştırır. Mantık ise tasavvur, tasdik ve istidlal kaidelerini kanun olması itibariyle ele alır.

3. Psikolojinin gâyesi düşünceyi yalnız teorik olarak bilmek, mantığın gâyesi ise düşüncenin ölçüsünü ve bunun pratiğini göstermektir.

4. Psikoloji, fizik gibi, bi'l-fiil olanın ilmidir. Mantık ise gerçek (hakk)in ilmidir ve matematik ilimleri cinsindedir. (F.D.,s.51)

Mantığı genel (formal, biçimsel) ve özel (informal, içeriksel, uygulamalı, metodolojik) diye iki kısma ayıran İzmirli, bu konuyu, kendisinden öncekilerden çok daha geniş bir şekilde ele almaktadır. (F.D.,s.47-50, 53-63)

Genel veya saf mantık, düşünülen şeyin mahiyetine veya içeriğine bakmaksızın, düşüncenin biçimiyle ilgili olan a priori, tümel ve zorunlu şartları ele alır. Bu mantıkta asıl olan prensip çelişmezlik veya düşüncenin kendi (zati)siyle uygunluğudur. (F.D.,s.47-48)

Özel veya uygulamalı mantık, düşüncenin uygulandığı konuların mahiyetinden kaynaklanan şartları inceler. Bu mantıkta gözetilen gâye, düşüncenin kendi konusuna uygunluğunun araştırılmasıdır. Bunun kanunları mutlak olarak tümel değil, tikel ve izafidir. Bu tür mantık, genel mantığın tabîi ve zorunlu uygulama alanını oluşturur.

İzmirli, mantığın konusunu, aynen diğer mantıkçılar gibi, şöyle belirtir: "Mantığın konusu tasavvur ve tasdik edilmiş ma'lûmlardır. Tasavvurlar kısmı beş tümel, tanım; tasdikat kısmı ise önermeler, kıyas ve beş san'attır. Tasavvurlardan maksat tanıma, tasdiklerden maksat da kıyasa ulaşmaktır." (M.U.,s.10)

İZMİRLİ'DE MANTIĞIN ESAS PROBLEMLERİ

I- KAVRAMLAR MANTIĞI

1. Kavramların İncelenmesi

İzmirli önce, insan için ses ve sözün önemini belirtip tümelleri idrak için kavramlar, terimler ve bunların çeşitli delâletlerini bilmenin gerekliliği üzerinde durur. (M.U.,s.11). O, kavram (tasavvur)ı "terim (lafız)e taalluk eden zihinsel fiil", terimi de "kavramı ifade eden kelime" şeklinde tanımlamakta (F.D.,s.65) ve bunlar arasında tam-girişimlilik görmektedir. Yani her terim aynı zamanda kavramdır fakat her kavrama terim denilmez. Bir kavram ancak bir terim ile veya bir isim ile ifade olunabilmesi şartıyla mantıksal olarak var olabilir. (F.D.,s.93)

İzmirli kavram ile hayal (sûret-i mahsûse) arasındaki farkı açıkça belirtir. Kavram, soyutlama, genelleme, düzenleme gibi zihinsel işlemlerin sonucudur; hayal ise zihinsel işlemlerin sonucu değildir. Olsa olsa o, geçmiş duyuların sadece bir tasviridir. Kavram duyulur olan şeylere has değildir, duyularla idrak olunmayan şeylerin de kavramı olabilir; hayal ise duyulur şeylere mahsustur. (F.D.,s.66-67)

Kavramlar bazı işaretlerle ifade edilir ki bunlara delâlet denir. İzmirli, Mi'yârü'l-Ulûm adlı eserinde delâleti, "kendisi anlanınca başka bir şeyi anlamayı gerekli kılan şey" şeklinde tanımlamakta, kendileriyle kavramların

ifade edildiği bu vasıtaları sözlü ve sözsüz diye ikiye ayırmakta, bunları da kendi arasında tabii, aklı ve vazî diye üçer üçer ayırarak delâletin altı şeklini sıralar ve diğer mantıkçılar gibi mantığı ilgilendiren delâletin sözlü vazî delâlet olduğu üzerinde durur. (M.U.,s.11-12). Fakat o, *Felsefe Dersleri* adlı eserinde bu konuya hiç yer vermez.

a. Kavram Çeşitleri

İzmirli, kavramları özsel-ilintisel, basit-mürekkeb, tekil-tikel-tümel, özel-genel kavramlar diye kısımlara ayırır ve bunların özelliklerini örneklerle açıklar (F.D.,s.67-68; M.U.,s.13-15). Bir başka açıdan da kavramları açık(vâzih), seçik (mütemâyiz), belirsiz (mübhem) ve karmaşık (mültebis) şeklinde dört kısma ayırarak, diğer mantık kitaplarında kolayca rastlamadığımız bilgiler sunar. (F.D.,s.68-71)

Hemen hemen bütün İslâm mantıkçılarının yaptığı gibi İzmirli de kavram konusunda özsel (zaî) ve ilintisel (arazî) ayrımı üzerinde durmuştur. Bir şeye yüklem olan tümel, o şeyin gerçekliğinden hariç değilse özsel, hariç ise ilintisel olur (M.U.,s.18). Bu ayırım beş tümel ve bunlara dayanılarak yapılan tanım konusu için oldukça önemlidir.

İzmirli, kavramları doğru kavramlar ve yanlış kavramlar şeklinde de ayırma tabi tutar. Çelişkiyi içermeyen kavrama *doğru* (hakk), çelişkiyi içeren kavrama da *yanlış* (bâtıl) kavram demektedir (F.D.72). Biz, bir kavrama ne doğru, ne de yanlış denemeyeceğini, çünkü doğru ve yanlış demenin ancak hükümden sonra doğru olabileceğini; kavramda ise hüküm bulunmadığını bilmekteyiz. İzmirli de bunun bilincindedir ve yaptığı bu ayırımın gerekçesini şöyle açıklar: " Doğru kavram, kendisinin var olan veya mümkün olan bir konusu bulunan; yanlış kavram ise konusu bulunmayan kavramdır. Uygulamalı mantık açısından bakıldığında, bir kavramın var olan konusu bulunursa o kavram doğru olur. Formal mantıkta ise bir kavramın mümkün olan konusu varsa o yeterlidir. Kavramın gelişigüzel şekilde olmamak üzere bir konuya taalluk etmesine kavramın biçimsel (formal) olarak doğru olması denir. Binaenaleyh, bir kavramın biçimsel olarak doğru olması için gerekli olan tam ve zorunlu şart çelişmeyi içermemesidir. Çelişmeyi içeren her kavram, sözgelimi dikdörtgen şeklinde yahut sınırsız olan bir daire, sonsuz bir sayı, bilinçsiz bir kişisel olay tasavvurları biçimsel olarak yanlıştır. Biçimsel olarak yanlış olan kavramlar haliyle içerik olarak da yanlış olacaktır." (F.D.,s.72-73))

b. Terim ve Çeşitleri

İzmirli, *Felsefe Dersleri* adlı eserinde, önce önemine işaret ederek, terimi şöyle açıklamaya başlamaktadır: "Mantık ilmi her ne kadar düşünme san'atı ve konusu düşünme ise de, düşünmeyi ifade etmek için terime ihtiyaç vardır. Nasilki sayılar olmadan matematikçiler sayı ilmini ortaya koyamıyorlarsa, tıpkı bunun gibi mantıkçılar da kelimelerin yardımı olmaksızın mantığı ortaya koymaya imkân bulamamışlardır (F.D.,s.73). Beş tümelî anlamak için de ilk etapta delâleti ve terim konusunu bilmek gerekmektedir. (M.U.,s.11).

Terimi "bir kavramın dil ile ifadesi" şeklinde tanımlayan İzmirli, terimleri müsbet-menfi, müfred-mürekkeb, tekil-tikel-tümel ve soyut-somut diye kısımlara ayırarak bunları tanıtır (F.D.,s.74; M.U.,s.13-15). Sonra mümkün varlıkların yüksek cinsleri demek olan on kategori üzerinde durur (F.D.,s.76-77).

c. Mâhiyet, Hakikat ve Hüviyet

İzmirli bunları şu şekilde tanımlamaktadır: Tümel bir kavramın zihin dışındaki fertleri dikkate alınırsa hakikat; dışarıda bulunsun bulunmasın yalnız zihindeki fertleri dikkate alınırsa mâhiyet adını alır. Hakikatı olan bir kavramı nitelikleriyle ortaya koyarak onu belirlemeye hüviyet denir. (M.U.,s.17)

İzmirli, mâhiyeti, diğer mantıkçılarda rastlamadığımız bir şekilde gerçek (hakiki) ve itibari diye ikiye ayırır. Gerçek mahiyet, insan ve at örneğinde olduğu gibi, dışta var olan mâhiyettir ki kendi takdirimizin katkısı olmadan realitede kendisinden hariç olmayan şey onun özsel niteliği, hariç olan ise ilintisi olur. İtibari mâhiyet ise, kendi takdirimizce zihinde var olduğundan, özelliği olan ve ilintiselliği kolayca ayırdedilebilen mâhiyettir. Örneğin, geometride üç kenarla çevrili olan şekle üçgen denilerek üçgen itibari bir mahiyet addedilir ki şekil ve üç kenarla çevrili olma özelliği bunların haricinde üçgene âriz olan ilintisel ahvali olur. (M.U.,s.18-19)

d. İçlem, Kaplam

Her kavramın içlem ve kaplam olmak üzere iki hassasının var olduğunu söyleyen İzmirli, bir kavramın içlemi denince onun içermiş olduğu vasıfların tümü, bir konuya müsbet olarak yüklenebilecek vasıfların toplamı anlaşılır. Sözelimi, insan konusuna yüklenen canlı, memeli, iki elli, konuşan gibi vasıflar onun içlemidir. Bir terimin kaplamı denince de yüklem (vasıf)lerin uygulanabileceği konuların toplamı anlaşılır. Meselâ Avrupalı, Asyalı, Afrikalı v.s. insanın kaplamıdır. (F.D.,s.78-80)

İzmirli konuyla ilgili, bilinen şu kaideler üzerinde durur: Bir kavramın işlemi tanım ile, kaplamı ise bölme ile bildirilir. İşlem ile kaplam bir birine ters orantılıdır; biri arttıkça diğeri azalır. İşlemde sıfat, kaplamda ise zevât (fertler) çoktur. Kaplam ile genişleme, işlem ile de açıklık kazanma elde edilir. (F.D.,s.80-81)

e. Kavramlar arası ilişkiler

İki kavram, kaplamaları bakımından birbirine göre mukâyese olunursa çeşitli ilişkiler ortaya çıkar. İzmirli, bu konuda beş çeşit ilişki sıralar ki sonuncu ilişkiye diğerk mantıkçılarda rastlamamaktayız:

1. Eşitlik (tesâvî)
2. Ayrıklık (tebâyün)
3. Tam - girişimlilik (husûs mutlak)
4. Eksik - girişimlilik (husûs min vech)

5. Düzenlilik (tenâsük): Tecânüs de dediği bu ilişkiyi İzmirli şöyle açıklar: "Daha genel olana, eşitlik yoluyla, özel olarak tabi olan iki kavram arasındaki ilişkidir. Yani bir içerenin iki içerilen arasındaki ilişkisidir. Örneğin erdemlik genel bir kavramdır; yiğitlik ile, görüş açıklama erdemliğe göre daha özel iki alt kavramdır. Yiğitlik ile, görüş açıklama düzenlilik ilişkisidir; fakat yiğitlik ile erdemlik arasındaki ilişki tam-girişimliliktir. İnsana nisbetle siyah ırk veya beyaz ırk terimleri arasında düzenlilik vardır. İki kavram arasında ne düzenlilik ne de tam girişimlilik bulunmuyorsa bu tür kavramlara "farklı (mütefâvit=disparates) kavram" denir. Örneğin memeli ile üçgen, memeli ile beyaz renk kavramları farklı kavramlardır. (F.D.,s.82)

f. Beş tümel

İzmirli, beş tümeli, mantıktaki geleneğe uyararak, cins, tür (nev'), ayırım (fasl), hassa (araz-ı hâs) ve ilinti (araz-ı âm) şeklinde sıralayıp, bunlardan ilk üçünün özsel, diğerk ikisinin ise ilintisel olduğunu belirterek, ayrı ayrı tanıtır (M.U.,s.21-275 F.D.,s.86-90). O, bu beş tümelden hassayı dışta tutmak isteyen çağdaşı bazı mantıkçıları eleştirir (F.D.,s.82-83). Beş tümelden özsel tümel olan cins, tür ve ayırım değişmez; ilintisel tümel olan hassa ve ilinti ise değişicidir, geçicidir ve ilme sokulmaz. Cins ve tür olan terimler cevher (zât) olarak ifade olunur; ayırım, hassa ve ilinti olanlar ise sıfat olarak ifade olunurlar. (F.D.,s.88,93)

İzmirli, beş tümelin sonunda, tümelerin tasnifi konusuna değinir ve onu şöyle tanımlar: "Kavramların kaplam derecesine göre bir düzen üzere

dağıtımına tasnif denir. İçeren (hâvî)ler cinsi, içeren (mahvî)ler türü gösterir. Kaplamaları daha çok olan cins, az olan tür olmaktadır. Cins için doğru olan tür için de doğrudur, fakat bunun aksi geçerli değildir. (F.D.,s.88-89)

2. Tanım ve Çeşitleri

Mantığın kavramlar bölümünün amacı olan tanımı İzmirli, "bir kavramın içinde bulunan mananın tam tahlili" (F.D.,s.101) şeklinde tanımlayıp; bunda îzah ve hükme bağlama (icâb) gibi iki önemli işlemin yapıldığını belirtir.

Konular ile yüklemeler arasında zarurî bir nisbetin varlığından emin olmak için ilmin maddesini teşkil eden terimleri tanımlamaya gerek duyulur. Tanım sayesinde bir kavramın işlemi belirlenir, onun özsel yüklemeleri ayrılıp tamamen açık ve seçik bir ifadeye kavuşturulur. Tanımın oynadığı buna benzer diğer rolleri ve tanımın önemini de açıklayan İzmirli, tanımın şartlarını sıralar (F.D.,s.102-105; M.U.,s.31-32) ve oradan da tanım çeşitlerini tanıtmaya geçer. Diğer mantıkçılar gibi İzmirli de tanımı özsel (had) ve ilintisel (resm) diye ayırıp; bunların her birini de tam ve eksik diye ayırarak dört çeşit tanım üzerinde durur. Bunlardan yakın cins ile yakın ayırmadan yapılan tam özsel tanım asıl tanım olmaktadır. Bir şeyi bölme ve analogi ile açıklamanın eksik tanım olacağını belirtir; basit şeylerin de eksik (ilintisel) tanımla tanımlanacağını söyler. (F.D.,s.110; M.U.,s.30)

İzmirli, tanımın adsal (nominal) ve hakikî (reel) diye yapılan çeşitlerini tanıtır, aralarındaki farkı altı maddede özetler ve böyle bir ayırımın mutlak değil ancak nisbî değerinin olabileceğini savunur. Hakikî tanımın tam ve kesin oluşu yanında adsal tanım eksik, farazî, geçici ve keyfidir. (F.D.,s.106-110; M.U.,s.30-31)

İzmirli şu tanım çeşitleri üzerinde de durmaktadır: Tahlilî - terkebî, dedüktif - endüktif, matematiksel (hendesî), empirik (tedrîbî).

İzmirli, tanım hatalarını ve tanımın kurallarını sıralayarak bu konuyu bitirir. Mantığın bir çok konusunda olduğu gibi burada da onun, Farabi, Gazali, İbn Rüşd, özellikle İbn Sina ile karşılaştıracak olursak⁽³⁾, konunun derinliğine dalmadığını, özet bilgiler sunmakla yetindiğini görürüz.

(3) Bkz. Bingöl, Abdulkuddüs, *Klasik Mantık'ın Tanım Teorisi*, İstanbul, 1993, s. 91-94.

3. BÖLME

Tanımda olduğu gibi bölmede de bir belirtme olduğundan, diğer mantıkçılar gibi İzmirli de bölmeyi, tanımın tamamlayıcısı ve ölçüsü (mizân) diye niteleyip onu, "bir cinsi türlerine göre ayırmak" şeklinde tanımlar. (F.D.,s.113)

Tanımın, tanımlananın dah çok içlemi ile, bölmenin ise bölünenin kapsamı ile ilgili bir işlem olduğunu bilmekteyiz. Hal böyleyken İzmirli'nin bölmeyi, "bir kavramın içlemini tahlil" (F.D.,s.113) diye nitelemesine bir anlam veremedik. Halbuki kavramın içlemini tahlil etme, tanıma düşmektedir.

İzmirli, bölme ile ilgili, tanım üzerine dayalı olması, tam ve sağlam (muhkem) olması, bölümlerin birbirine reddedilir olmaması gibi şartları sıralayarak (F.D.,s.114) bu konuyu noktalar.

II. ÖNERMELER MANTIĞI

1. Önermelerin Yapısı ve Çeşitleri

Lügatta "hüküm" manasına gelen önerme terim olarak, "söyleyene sözünde doğrudur veya yanlıştır demenin sahih olduğu söz" (M.U.,s.33; F.D.,s.118) şeklinde tanımlanır. Bu tanımı nakleden İzmirli, önermenin mantıksal açıdan ve gramer açısından olmak üzere iki yönden incelendiğini söyler ve çoğu kez bu ikisinin birbiriyle karıştırıldığını sözlerine ekler. (F.D.,s.118)

"Kelâmın medlûlü olan nisbetin mutâbık veya ğayr-ı mutâbık olacağı bir nisbet varsa ona haber ve önerme derler. Dışta böyle bir nisbet yoksa ona da inşâ denir. Emir nehiy, çağrı, yemin, temenni, övme ve yerme fiillerinde, medlûlleri olan nisbetin hariçte bulunmayışından dolayı, bunlar önerme olamaz. Kısacası, kendisinde hüküm bulunmayan, haricî bir nisbeti olmayan terkipler önerme olamaz." (M.U.,s.33)

İzmirli, tanım ve bölmenin kavramlar bölümünde incelenip de neden önermeler kısmında incelenemeyeceğini şöyle açıklar: "Bir ifade, hükmü içermesinin yanısıra farzolunmayı da içermezse o, önerme olamaz. Bundan dolayı tanım ve bölme işlemleri, her ne kadar önerme formunda iseler de, hükmü içermediğinden, gerçekte önerme olmayıp tasavvurlar kısmında değerlendirilir. Tanım, tanımlananın yerine, tanımlanan da tanım yerine geçebilir. Tanım ve bölmenin her ikisine de itiraz olunamaz. Halbuki önermeye itiraz olunabilir." (M.U.,s.35)

Konu, yüklem ve bağdan oluşan önermenin bu üç unsurunu inceleyen

İzmirli (M.U.,s.36; F.D.,s.123), tasdik şekillerine, bir başka deyişle, önerme türlerine geçer.

Tasdik (önerme) şekilleri üzerinde uzunca duran İzmirli, onu önce doğrudan (*binefsihi*) ve düşünme (*bi't-teemmül*) yoluyla olmak üzere iki kısımda ele alır. Doğrudan tasdik, eşyada ma'lûm olan bir nisbeti isnad etmekten ibarettir. "Hava sıcaktır", "Düşünüyorum, varım" örneklerinde görüldüğü gibi doğrudan tasdik konusu, bizzat eşyanın kendisidir. Düşünme yoluyla tasdik, kavramlarla vaz'olunan bir nisbeti isnad etmekten ibarettir. " $2 \times 2 = 4$ eder", "Bir üçgenin üç açısının toplamı iki dik açiya eşittir" örneklerinde olduğu gibi düşünme yoluyla tasdik konusu, bizzat kavramlardır. (F.D.,s.121-122)

Tasdik bir başka açıdan *analitik* (tahlilî) ve *sentetik* (terkibi) diye ikiye ayrılır. Analitik, "Her cisim yer kaplar" örneğinde olduğu gibi, yüklemi konusundan ayrılmayan, ona dahil olan tasdiktir. Sentetik ise, "Bu cisim uzundur" örneğinde görüldüğü gibi, yüklemi konusunun bir parçası olmayıp, ona ilâve olunan tasdiktir. (F.D.,s.126)

İzmirli, kurduğumuz tarz itibarıyla tasdikleri *a priori* (birincil, evvelî) ve *a posteriori* (ikincil, sânevi) şeklinde iki kısımda inceler. A prioride "Bütün parçadan büyüktür" tasdiğinde görüldüğü gibi, tecrübeye gerek kalmaksızın yüklem konuya isnad olunur. A posterioride ise, aralarındaki nisbet tecrübeye sabit olduktan sonra yüklem konuya isnad olunduğu önermedir. "Güneş parlaktır" taştığı buna örnektir. (F.D.,s.126-127)

Önermeler, taraflarına yani konu ve yüklemine göre *yüklemli* (hamliye) ve *şartlı* (şartiyeye) diye iki kısma ayrılır. Şartlı önermeler de bitişik şartlı (muttasıla) ve ayrıntı şartlı (munfasıla) adı altında iki grupta ele alınır. Bitişik şartlı önermeler, *luzûmiyye* ve *ittifakiyye* diye ikiye; ayrıntı şartlı önermeler de *hakikiyye*, *mâniatü'l-cem'* ve *mâniatü'l-huluv* olmak üzere üçe ayrılırlar. (M.U.,34,44,46; F.D.,s.142-143)

İzmirli, klâsik mantıktaki gelenek üzere, önermelerin nitelik ve nicelik bakımından çeşitlerini sıralar. Nitelik yönünden önermeler *olumlu* (mûcibe) ve *olumsuz* (sâlibe) diye ikiye ayrılır. Bunlar da kendi aralarında ma'düle ve muhassala olarak ayrılırlar (M.U.,s.38-40; F.D.,s.127). Önermeler nicelik yönünden ise *tümel* (külliyye) ve *tikel* (cüz'iyeye) diye ikiye ayrılırlar. Bunları birleştirenince, yani nicelik ve nitelik yönünden önermeler sıralanınca "mahsûrât-ı erba'a" denilen dört yüklemli önerme ortaya çıkmış olmaktadır. Konunun hariçteki varlığını dikkate alıp almamaya göre bu dört temel

önerme de hâriciyye ve hakîkiyye diye iki kısma ayrılır (M.U.,s.43; F.D.,s.134). İzmirli, yüklemli bu dört önermenin konu ve yüklemelerinin tümelliği ve tikkelliği, bir başka ifadeyle dağıtılmışlığı ve dağıtılmamışlığı hususunda, eski kitaplarda ender bulabileceğimiz bilgiler sunmaktadır. (Bkz. F.D.,s.127-129)

Bir başka tasnifle İzmirli, konusu bakımından önermeleri şahsiyye veya mahsûse, tabiiyye, mühmele ve mahsûre olmak üzere dörde ayırır. (F.D.,s.136)

Yine önermeler, konu ve yüklemelerinin sayısına göre de *basit* ve *bileşik* (mürekkeb) diye iki kısma ayrılırlar. Basit bir, bileşik ise birden çok konu veya yüklemi olan önermelere denir. İzmirli, Skolastik felsefede ve diğer Batı felsefelerinde kabul edilen bağlantılı (copulative), ayrık şartlı (disjunctive), bitişik şartlı (hypotetic), nedenli (causal), görelî (relative), ekli (discrêtive), çıkarmalı (expective), karşılaştırmalı (comparative) adları verilen bu bileşik önermeleri bizlere örnekleriyle birlikte sıralar. (F.D.,s.142-143)

İzmirli, modal önermeleri şöyle tanıtır: "Karmaşık (koplex) önermelerde kayıd bazan konu ve yüklemelerde bulunmayıp isnaddâ bulunur ve önermenin doğruluğu bu kaydı doğruluğuna bağlı olur. Böyle isnadın bulunduğu (kayıtlı) önermeye modal önerme denir." (F.D.,s.136; M.U.,s.48)

O, modal önermeleri üç kısma ayırır:

1. Mümkine-i âmme (problematik): Bir nisbetin sadece imkânı ile hükmolunan önermedir. "Hava sıcaktır", "Cisim ağırdır" gibi.

2. Mutlaka-i âmme (assertorik): Bir nisbetin vukuû ile yani bilfiil olması ile hükmolunan önermedir. Bunda bir vukû, tahakkuk vardır fakat hâl-i hâzırda kendisinden başka da olabilir. "Bu cisim ağırdır" örneğinde olduğu gibi, tecrübeye konu olan önermeler de buna örnektir.

3. Zarûriye-i mutlaka (apodiktik): Bir nisbetin zaruretiyle veya başka türlü olamı-yacağı ile hükmolunan önermelerdir. " $2 \times 2 = 4$ eder" önermesi buna örnektir. (F.D.,s.137)

İzmirli'ye göre modal önermelerde ilk etapta şu üç kavram nazar-ı dikkate alınır. Bunlar vukuû, imkân ve zarûrettir. (F.D.,s.137)

Sonra İzmirli, mütekaddimîn ile müteahhirîn mantıkçıları arasında, modal önermeler konusunda, ihtilaf olduğunu; mütekaddimîne göre modal önermenin olumlu bir nisbetin hal ve keyfiyeti olduğunu, zorunlu, mümkün ve imkânsız olmak üzere üç modal önerme kabul ettiklerini; müteahhirîne göre ise modal önermenin hem olumlu hem de olumsuz nisbetin hal ve

keyfiyeti olduğunu ve sekizi basit, yedisi de bileşik olmak üzere toplam on beş modal önerme kabul ettiklerini kaydetmekte ve bunları örnekleriyle anlatmaktadır. (F.D.,s.138-141; M.U.,s.48-49)

2. Önermeler Arası İlişkiler

İzmirli, *Felsefe Dersleri* adlı eserinde, iki (yüklemlili) önerme arasındaki ilişkinin altında bulunan akıl yürütmeyi esas alarak, önermeler arası ilişkileri akıl yürütme (istidlâl) bölümünde inceler.

O; diğer mantık kitaplarında sıkça rastlamadığımız fakat aslında oldukça önemli olan, önermelerin konu ve yüklemelerinin dağıtılmışlığı meselesine eğilir ve yüklemlili dört önermenin bu açıdan birbirine göre durumunu anlatır. Buna göre

A - E önermeleri arasında ayrıklık (mübâyenet)

E - I " " "

A - O " " "

A - I " " tam-girişimlilik (umûm-husûs mutlak)

E - O " " "

I - O " " eksik-girişimlilik (umûm-husûs min vech) vardır. (F.D, s.133; M.U., s.43)

İzmirli, önermeler arası ilişkileri, yukarıda da değindiğimiz gibi, akıl yürütme konusunu işlerken vasitasız çıkarımlar kısmında, iki başlık altında incelemektedir:

a. *Karşı Olma* (Tekâbül): Bir önermenin doğruluğundan veya yanlışlığından karşı önermenin doğruluğunu veya yanlışlığını çıkarsamadır. İki önerme, konu ve yüklemeleri aynı olmak şartıyla, nicelik veya nitelik yahut da hem nicelik hem de nitelik yönünden farklı olursa bu iki önerme arasında karşıolma vardır.

A - I ve E - O önermeleri arasında nicelik bakımından farklılık (altık);

A - E ve I - O " " nitelik " " (karşit ve alt-karşit);

A - O ve E - I " " ise hem nitelik hem de nicelik bakımından farklılık (çelişik) vardır. (F.D.,s.160-162)

İzmirli, bunları sıraladıktan sonra karşıolmada iki önermenin birbirine

göre doğruluk ve yanlışlığı ile ilgili özlü bilgiler sunmaktadır (F.D.,s.163-164). O, ayrıca karşıt ve çelişik önermelerin farkını da belirtir. (F.D.164-165)

Çelişik iki önermenin konu ve yüklemelerinin her kayıt ve şartta birleşmeleri gerekir. İzmirli, mütekaddimînden olan mantıkçılara göre bu birleşmenin konu, yüklem, zaman, mekân, izâfet, fiil-kuvve, tümel-tikel ve şartta olmak üzere sekiz yerde arandığını; müteahhirînden olan mantıkçıların ise konu ve yüklemdeki birleşmenin diğer altısını da içereceği görüşünde olduklarını kaydeder. (M.U.,s.50)

b- *Döndürme* (Aks): Önermenin anlamını değiştirmeden konusunu yüklem, yüklemine konu yaparak bir önermeden yeni bir önerme elde etmektir (F.D.,s.165). Döndürmeyi bu şekilde tanımlayan İzmirli, onun şu iki mantık aksiyomuna dayandığını belirtir:

1. Olumlu önermelerde yüklem, kaplamının bir kısmıyla yani tikel (dağıtılmamış);

2. Olumsuz önermelerde yüklem, kaplamının tümü ile yani tümel (dağıtılmış) olarak alınır. Bundan anlaşılıyor ki bir önermeyi döndürmek için sadece konu ile yüklem yerlerini değiştirmek yeterli değil, konu olan yüklem kaplamını da vermek gerekmektedir. Bu kurallara uygun olarak İzmirli, üç döndürme çeşidini tanıtır ve bunlarda döndürmenin nasıl yapılacağını anlatır:

1. Basit döndürme: Asıl önermenin niceliğini aynen bırakarak yapılan döndürmedir.

"Bazı insan şişmandır;

Bazı şişman insandır" döndürmesi buna örnektir.

2. İlintili döndürme (Aks-i bi'l-araz): Asıl önerme tümel iken döndürmesini tikel olarak yapmaktır. Kısacası tümel olumlu (A) önermenin, tikel olumlu (I) olarak döndürülmesidir. (A) önermesinin döndürmesinde çokca yanlış yapılacağı⁽⁴⁾ için olsa gerek ki İzmirli bunu ayrı bir adla, özel olarak, ele almıştır.

3. Ters döndürme: Menfî döndürme de denen bu, konu ile yüklem çelişliği alındıktan sonra asıl önermeyi basit döndürme üzere döndürmektir. (F.D.,s.166; M.U.,s.53)

(4) Bkz. Emiroğlu, İbrahim, *Mantık Yanlışları*, İstanbul, 1993, s.167 vd. (Aksini gerekli görme yanlış).

İzmirli, bu konuya, döndürmenin faydasını şöyle belirterek son verir: "Asıl önerme ile sabit olmayan bir şeyi önermenin döndürülmesi ile isbat etmektir. (M.U.,s.55)

III. AKLÎ DELİLLER VE KIYAS

İzmirli, mantığın büyük bir kısmını aklî delillerin yapısını ve çeşitlerini incelemeye ayırmıştır. O bu bölümde, özellikle bir çok **İsağojî** şârihlerinin yaptıkları gibi, doğrudan kıyas ile değil de delil ile başlar. Zira delil, kıyastan daha geniş bir anlam taşımaktadır.

O, delili şöyle tanımlamaktadır. Delil, iki veya daha çok önermeden kurulan ve kendisinin tasdikinden başka bir önermenin tasdiki gereken sözdür. Delilde tasdiki gereken önermeye matlûb, davâ, netice (sonuç) adları verilir. Sonucun, doğruluğu kendisinin doğruluğuna bağlı olan parçalarına yani sonucun, kendisine dayandırıldığı önermelere de mukaddeme (öncül) denir. (M.U.,s.25; F.D.,s.260)

Delil tümel ve kesin olarak bizzat sonuç verirse kıyas; bizzat netice vermeyip hariçte yabancı (ecnebi) öncüller vasıtasıyla sonucu gerektiriyorsa *kıyas-ı müsavât*; tümel ve kesin olarak sonucu gerektirmiyorsa *emâre* adını alır. İzmirli, bu delillerde sonucun, öncüllerin zayıf olanına bağlı olduğunu; tümele göre tikelin, olumluya göre olumsuzun, yakîniye göre de zannînin zayıf olduğunu kaydeder. (M.U.,s.55-56)

Aklın takip ettiği seyre göre delil innî ve limmî olur. Eserden yola çıkarak müessire akıl yürütülürse buna *innî* delil; müessirden yola çıkılarak esere varma şeklinde akıl yürütülürse buna da *limmî* delil denir. (M.U.,s.73)

Aklî delillerin yanısıra naklî deliller de vardır, fakat aklî delil naklî delilden daha sağlamdır. (M.U.,s.73)

İzmirli, bunlardan başka şu delilleri de sıralar:

Evveli (a priori) delil: Olaylara ve tecrübeye asla dayalı olmayan delildir.

Sânevî (a posteriori) delil: Olaylara ve tecrübeye dayalı olan delildir.

Hulfî delil: Karşıt hali (nakîzi)nin yanlışlığını ortaya koyan delildir.

Kişiyi hedef alan (Arg. ad hominem) delil⁽⁵⁾.

Şibih delil: Temsil (analoji) yoluyla bir şeyden diğer bir şeye intikal olunan kıyastır.

(5) Bkz. Emiroğlu, İbrahim, a.g.e., s.198-201.

Evlâ yollu (Arg. a fortiori) delil: Tikel bir önermeyi isbat etmek için tümel önermeyi isbat eden delildir (F.D.,s.260-261). Tümel önerme doğru olunca onun tikeli haydi haydi doğru olur.

Akıl yürütmeyi, "bilinen bir veya bir kaç önermeden diğer bir önerme (sonuç) çıkarmak" diye tanımlayan İzmirli, onun hedefinin bir veya bir kaç orta terim vasıtasıyla iki terim arasında nisbet kurma olduğunu belirtir ve onun, hakikatleri keşfetme, isbat etme ve izah etme gibi üç önemli görevinin olduğunu sıralar. (F.D.s.152-153)

İzmirli, akıl yürütmeyi ilk etapta, gelişigüzel bir ayırımla, sonuç çıkarma (ta'lil) ve tümevarım (istikra) olmak üzere iki kısımda ele alır. Bunların tanımını yaptıktan sonra değerleri hususunda şöyle der: "Sonuç çıkarma (ta'lil)da, öncüllerin doğruluğu müsellemlerle olmakla ve hiç bir şarta dayalı olmamakla sonuç zorunlu olarak lâzım gelir, öncüller doğru ise sonuç da doğru olur. Tümevarımda ise öncüller müsellemlerle olmakla beraber, ondan sonucun zorunlu olarak çıkması için bazı şartlar gerekir. Bunda, öncüller doğru olduğu halde sonuç yanlış olabilir. Tümevarımda sonuç, öncülleri aşmış olabilir ve öncüllerden daha genel bir hükmü içerebilir. O, bir tür genelleme ameliyesidir." Bundan dolayı İzmirli, endüksiyonun, genel mantığın değil de özel mantık (metodoloji)in inceleme konusu olacağını söyler. Buna rağmen o, endüksiyonda zihnin nasıl işlediğini ve nasıl bir yol takip ettiğini maddeler halinde açıklar (F.D.,s.157-158). Yine o, endüksiyonu *doğrudan* (bi-nefsihi) ve *düşünme yollu* (bi't-teemmül) olmak üzere iki kısımda incelemeyi edemez. Birincisi avâma aittir ve belirli bir metodu yoktur; ikincisi ise ilim adamlarına aittir ve belirli bir metodu vardır. Fakat her ikisinde de aynı prensipten yola çıkılır ki o da tabiat kanunlarına dayanmaktır, yani olaylardan kanunlara çıkmaktır. Ancak doğrudan olan endüksiyonda kanun vasıtasız olarak olaylardan çıkartılırken, düşünme yollu endüksiyonda kanun daha önce nedensellik vasıtasıyla isbat olunmuştur. (F.D.,- s.156-158)

Bir başka tasnifinde de İzmirli, endüksiyonu, bilindiği üzere, tam ve eksik diye ikiye ayırıp, tam olanının yakîni bilgi içerdiğini ve kıyastan sayılacağını, eksik olanının ise zan ifade edeceğini belirtir⁽⁶⁾.

İzmirli, Stuart Mill, Bain, Harbert Spencer gibi İngiliz filozoflarının, dedüksiyon ve endüksiyonun kendisinden doğduğunu, onlardan daha basit ve daha eski diye savundukları (tikelden tikele gitmek olan) üçüncü bir akıl yür-

(6) İzmirli, İsmail Haklı, *Fenn-i Menâhic (Methodologie)*, İstanbul, 1329, s. II; M. U., s. 57. *Fenn-i Menâhic* metin içinde F.M şeklinde kısaltılarak gösterilmiştir.

rütme şekli olan analogi (temsîl)yi akıl yürütme şekillerine eklediklerini fakat mantık ilminde analoginin üçüncü bir akıl yürütme şekli olamayacağını; onun dedüksiyon ve endüksiyona dayandığını savunur. (F.D.,s.155)

Asıl akıl yürütme dedüksiyondan ibaret olunca, kıyas da dedüksiyonun mükemmel bir biçimi olunca, asıl akıl yürütmenin kıyastan ibaret olacağını belirten İzmirli, kıyasın unsurlarını ve işleyişini, pedagojik maharetini ortaya koyarak, gayet sade bir anlatıyla açıklamaktadır. (F.D.,s.176; M.U.,s.60 vd.)

İzmirli'nin, kıyasın biçimi yanısıra içeriği (maddesi)ni de ele alma gereği duyması (F.D.,s.181) onun mantık anlayışının takdir edilmesi gereken yönlerinden birini oluşturur. Onun takdir edilecek bir diğer yönü de kıyas kurallarına terimlerin dağıtılmış olup olmaması gibi önemli bir konuyla başlamasıdır (F.D.,s.187). O, kıyas kurallarını ayrı ayrı ele alır, örnekler gösterir, bunlara uyulmazsa nelerin ortaya çıkacağını yine pedagojik bir incelik içerisinde işler. (F.D.,s.187-197)

Kıyasın dört şeklini, bunların netice verme şartlarını formâl gerekçeleriyle birlikte inceler; kıyasın modlarını ve birinci şekle ircalarını açıklar (F.D.,s.197-221). Sonra kesin (iktirânî) ve seçmeli (istisnâî) kıyasları (F.D.,s.223-228; M.U.,s.59,67-70) daha sonra da düzensiz kıyasları ele alır. Yüklemlerle kesin kıyasın dışında kalan ayrık şartlı, kısaltılmış, kanıtlı, mevsûlû'n-netâic, mefsûlû'n-netâic ve dilem gibi kıyasları düzensiz kıyaslar olarak değerlendirir (F.D.,s.228 vd.; M.U.,s.60-66,68,70-71). Kıyasın değeri konusunu ise *Felsefe Dersleri* adlı eserinde, "Sûrî Mantığın Islahı" başlığı altında ayrı bir bölümde tartışır.

IV. TASDİK TÜRLERİ ve BEŞ SAN'AT

İzmirli, akli delillerle ilgili geçerli formal şartları açıkladıktan sonra, öncüllerin bilgi değeri (maddesi) yönünden delillerin durumlarını açıklamaya koyulur. O, bu bölümde, beş san'atın incelenmesine geçmeden önce tasdik türleri üzerinde durur. Bu kısımda şekk, tahayyül ve vehmin tasavvurâtтан; zann, taklid, cehl-i mürekkeb ve yakînin de tasdikâtтан olduğunu belirtir ve bunların tanımını yapar. (M.U.,s.72-73; F.D.262; F.M.,s.57,60-61)

Beş san'attan ilki, delillerin en sağlamı ve ta'lilin nedeni (F.D.,s.248) olan burhanın kendileriyle kurulduğu yakîni türden öncülleri tanıtır; burhanın asla zanniyâtı kabul etmediğini ve hedefinin yakîn hâsil etmek olduğunu belirtir (M.U.,s.74-79,90; F.D.,s.,249,253; F.M.,s.59-60,17). Bedîhiyât (-ı akliyye ve

hâriciyye) üzerinde, önemine binâen olsa gerek ki, uzunca durur (M.U.,s.80-85). O, burhanın zarûrî malzemesi olan aksiyomlara ve ta'riflere de yer vermeden edemez. İzmirli'nin tabiriyle aksiyomlar, gizli damar gibi, burhana kuvvet verir. (F.D.,s.258)

Sonra İzmirli, beş san'atın ikincisi olan cedeli, öncüllerinin yapısını, değerini ve gâyesini incelemeye geçer (M.U.,s.85-87; F.D.,s.,259,265). O, "hasmı susturmak için girişilen tartışmaya cedelleşme, gerçeği ortaya çıkarma gâyesiyle yapılan tartışmaya da münâzara" dendiğini kaydederek, cedel ile münâzara arasındaki farkı kaydetme gereği duyar. (M.U.,s.87)

O, aynı şekilde hitabet, şiir ve muğâlata san'atlarının da tanımını, öncüllerinin yapısı ve gâyelerini anlatarak beş san'ata son verir. (M.U.,s.87-89; F.D.,s.,266)

İzmirli, beş san'atı işledikten sonra, münâzara ilminin önemli bir konusu olan, bir delile karşı takınılacak olan üç tavrı ele alır. Bunlar âdâb kitaplarında zikredildiği gibi, kuvvet sırasına göre, iddiaya karşı koyma (mu'âraza), delili bozma (nakz) ve engelleme (men')dir. (M.U.,s.90-91)

V. FORMAL MANTIĞIN ISLAHI

Bazı Avrupa mantıkçılarının Doğu ve Batıdaki geçmiş mantık birikimini değerlendirmeye tabi tuttuklarını, çoğu yerde onları onaylamış olsalar da yer yer onlara karşı çıktıklarını; Doğu ve Batı mantıkçıları değerlendirmede onların bu çalışmalarından haberdar olmanın gereğini vurgulayan İzmirli, Avrupa mantıkçılarının delâlet, tümel, beş tümel, önermeler, önermeler arası ilişkiler ve kıyas gibi konularda eskilerden farklı bir takım yeni düşüncelerini özetler. (M.U.,s.93-97)

İzmirli, *Felsefe Dersleri* adlı eserinin son bölümünü, "Sûrî Mantığın Islahı" adı altında, geleneksel Aristo mantığının eksik ve yetersiz kaldığını ileri sürenlerin iddialarına ve bunların mantığa kazandırmak istedikleri yeni fikirlerin, tenkidlerin ve tekliflerin değerlendirilmesine ayırmaktadır. O, burada ağırlığı kıyasın değerini anlatmaya verir. Bu başlığın hakkını verebilmesi için onun, metod hakkındaki düşüncelerini açıklaması da beklenirdi. *Fenn-i Menâhic* adlı kitabında bu düşüncelerini işlediği için burada ayrıca yer ayırmamış olabilir.

İzmirli, sözkonusu ettiğimiz bu bölümde önce, Bentham tarafından ortaya atılıp Hamilton tarafından geliştirilen ve Rain tarafından da savunulan

*yüklem*in niceliği konusunu açar ve bu konunun kamamiyle yeni olmadığını, bunun eski mantıkta döndürmeler ve kıyas kurallarında önemli hizmetler gördüğünü belirtir. (F.D.,s.274)

Stuart Mill'in, "yüklem

İzmirli, bu bölümde, formal mantığın düşüncede, ifadede, ilimde oynadığı rol üzerinde de durur. O burada, mantığın formallığını ele alır ve şöyle der: "Mantık kâidelerine uymak bize ancak şunu sağlar: Eğer düşündüğümüz şey doğru ise! Fakat bizim kalkış noktamız yanlış ise mantık kurallarına uymakla yanlış bir sonuca ulaşmamız mümkündür. Bundan dolayı formal mantığın kapsam dairesi vukû değil imkândır... O, düşüncenin eşya ile uygunluğunu değil, düşüncenin kendisi (zâtı) ile uygunluğunu esas alır. Bu durumda formal mantık bize tüm şartları değil zarûrî ve evvelî şartları bildirir." (F.D.,s.285-286)

İzmirli, geleneksel formal mantığın tasavvurda, tasdikte ve istidlâlde fikrin kendisiyle uygunluğu (formallığı)nu esas alıp, fikrin konusuyla veya dış dünya ile uygunluğuna eğilmemesi onun, Mill, Rabier gibi Avrupa mantıkçılarının gözünde faydasız ilân edilmesine yol açtığını kaydediyor. Onlara göre mantığın, eski mantığın incelemeye gerek duymadığı olaylara ve tecrübelere eğilmesi, gökyüzünden yeryüzüne inmesi gerekmektedir. (F.D.,s.287-288)

Özellikle Mill'in ve diğerlerinin klâsik mantığın bazı terimlerine ve önermelerine itirazları haliyle *kıyasa itirazlarını* da peşinden getirmektedir (F.D.,s.289). İzmirli, kıyasın bazı mantıkçılar yanında gözden düşmesinin sebebini, onun Skolastik Felsefede kötü kullanılmasına bağlamaktadır (F.D.,s.289). O, Yeni Çağ ile birlikte Fr. Bacon, Descartes, Locke, Stuart Mill ve Port-Royal mantıkçılarının kıyasa yönettikleri eleştirileri naklede (F.D.,s.291 vd.) fakat onları haklı bulmaz. Zira İzmirli, bir akıl yürütmeyi tahlilde, tekrar terkeb etmede, zihnî alıştırmalar yapmada, yeni bir şeyler keşfetmede, onu açıklamada ve temellendirmede, belirsizliği kaldırmada, de-

lilleri kısa ve sağlam bir şekilde ortaya koymada kıyasın gayet etkin ve önemli bir vasıta olarak kullanılabileceğini savunur (F.D.,s.290-292,298,299). O, bu görüşünü Leibniz'in kıyas hakkındaki şu fikrini naklederek kuvvetlendirir: "Kıyasların şeklinin icadı, insan zihninin en güzel hatta en muhteber buluşlarından biridir. Bu, önemi yeteri kadar bilinmeyen bir nevi tümel matematiktir. Denebilir ki, kullanılması bilindiği ve kullanılabilirdiği takdirde aldanmazlığı içine alan bir san'attir. Fakat bu her zaman mümkün olmamıştır." (F.D.,s.290)

Kıyas keşf, ihticâc ve îzah gibi üç önemli rol oynar. Kıyasa yapılan eleştiriler, diyor İzmirli, ilk ikisini etkilese bile îzah fonksiyonunu ortadan kaldıramaz. (F.D.,s.306)

İzmirli, Formal Mantığın İslahı başlığını taşıyan kısmı mantık öğreniminin ne kazandıracığını anlatarak bitirmektedir. "Mantık öğrenimi nefsi terbiye etmeye hizmet eder. O, nefsin alıştırma yapmasını sağlar. Yine mantık tahsili, nefiste açıklık, sağlamlık ve dikkatli olmak gibi faydalar temin eder... O, bizi hendeklere, çukurlara ve tehlikelere karşı koruyan işaretle gibidir." (F.D.,s.300-301)

VI. İLİMLERDE METOD

Rönesanstan sonra Avrupada mantığın bir bölümü haline gelen ilimlerde metod meselesinin, XIX. yüzyılın son çeyreğinden sonra fikir hayatımıza girdiğini biliyoruz. Bundan sonra yazılan mantık kitaplarında mantık, formal (sûrî) ve uygulamalı (tatbikî) diye ikiye ayrılmış, özel mantık da denen uygulamalı mantıkta "ilimlerde metod" meselesi incelenmiştir.

İlimlerde metod meselesi bizde ilmî çalışmaların zorlaması neticesinde ele alınmış değildir. Yalnız Avrupa fikir hayatından haberdar olmak ve Avrupa fikir hayatında olup bitenleri Türkiye'ye tanıtma gâyesiyle veya sırf spekülâtif çalışma olarak üzerinde durulmuştur.⁽⁷⁾

İşte İzmirli de bu gâyeyle *Fenn-i Menâhic* adında metodoloji ile ilgili müstakil bir kitap yazmıştır. Buradaki bazı konuları *Felsefe Dersleri*'nde de işlemiştir. Haliyle bazı konular tekrar niteliğindedir.

Metod nedir?

İzmirli, "her ilmin şart-ı asliyesi" olarak nitelendirdiği metodu şöyle ta-

(7) Öner, Necati, *Tanzimattan Sonra Türkiyede İlim ve Mantık Anlayışı*, Ankara, 1967, s. 11.

nımlamaktadır: "Metod (menâhic), meçhul bir hakîkati keşf veya ma'lûm bir hakikati isbat için takip olunacak kaidelerin veya kullanılacak vasıtaların tümüne denir " (F.M.,s.11). Metodoloji ise ilim veya ilmin 'metodunun ne olduğunu bildiren bir fendir; bilimsel metodların teorileri demektir. Metodoloji, ilimlerin sınıflandırılmasından, genel ve özel metodlardan bahseder. (F.M.,s.3)

İzmirli, ilimlerde iki büyük metodun izlendiğini söyler:

1. Dedüktif (ta'lîlî) metod ki bu, soyut ve spekülâtif ilimlere has bir yoldur

2. Endüktif (istikraî) metod ki bu da somut ve haricî ilimlere has bir yoldur. (F.M.,s.12-13)

İlmin gâyesi, her hakîkat ile ona bağlı olan diğer hakîkat arasındaki nisbeti; prensip ile sonuç arasındaki nisbeti, şart ile meşrûat arasındaki nisbeti ortaya çıkarmaktır. Bunu yapmak tahlîl yahut terkîb yoluyla olur. Tahlîl (analiz) bilinen bir olaydan onun illetine yükselmek; terkîb (sentez) işe bilinen bir veya bir kaç illetten onun sonucuna inmektir. Tahlîl mürekkepten basite; terkîb ise basitten mürekkebe intikaldir. Bu her iki yol da şu üç kânauna uymak zorundadır: Muhkem olmak, tam olmak ve tedrici olmak. (F.M.,s.14)

1. İlimlerin sınıflandırılması

" Çok çeşit ilim vardır ve bunlar çeşitli şekillerde tasnif edilmiştir" diyen İzmirli, Aristo'nun, Ortaçağ Batı dünyasının, İslâm âlimlerinin, Bacon, Ampere, Auguste Comte, Spencer ve Boirac'ın yaptıkları sınıflandırmaları sıralar. O, sonuncu kişinin hariç, bu sınıflandırmaların hepsini eksik ve düzensiz bulur (F.M.,s.3-9). Böylece ilimler dört grupta toplanır:

1. Riyâziyât: Aritmetik, cebir.
2. Cismâniyât: Fizik, kimya, astronomi, mekanik, jeoloji.
3. Tabiiyât: Fizyoloji, botanik, zooloji.
4. Ma'neviyât: Psikoloji, tarih, sosyoloji.

Şimdi bu ilimlerde takip edilen metodu sırasıyla görelim.

1. Matematik İlimlerinde Metod

En kesin ve en sağlam olan riyâzî ilimlerin metodunu anlatmaya öncelik veren İzmirli, matematik ilimlerin metodunun dedüktif olduğunu ve bu metodu aksiyom, ta'rif ve burhanın oluşturduğunu kaydeder ve bunları an-

latmaya geçer (F.M.,s.15 vd). Aksiyomlar kanıtlanmaya ihtiyaç duymayacak derecede açık ve tümel prensipler olup, sâir gerçekleri isbata vasıtaadırlar. Matematik ta'rifler ise zarûrî, kesin ve değişmez olup burhan için gerçek prensipler konumundadırlar. Matematik burhanın gâyesi sayılar arasında zarûrî bir nisbetin bulunduğunu araştırmaktır. Matemetikle ilgili konular tahlil ve terkib yoluyla kanıtlanır.

2. Tabiat İlimlerinde Metod

İzmirli, tabiat ilimlerini ikiye ayırarak tanıtır. (F.M.,s.21-43)

a- *Maddî İlimler*: İzmirli, "tecrübî ilimler" de denen maddî ilimlerin gâyesi ve metodu üzerinde bir hayli durur. Kanunlarını tümevarımın belirlediği maddî ilimlerin metodu iki esasa dayanır. Birincisi olayların tesbiti, diğeri de yorumlama ve genellemedir. İzmirli, bu maddi ilimlerde gözlem, tecrübe, tümevarım ve varsayım olmak üzere dört metodun uygulandığını kaydeder ve bunları bir bir açıklar. (F.M.,s.21 vd)

Tümevarımda zihin, olayların bilgisinden olayları düzenleyen kanunlara yükselir. Burada olayların nedeni belirlendikten sonra kanunları belirlenir. Necati Öner'in de kaydettiği gibi⁽⁸⁾, tümevarımın nedenselliğe dayandırılması fikrinin bizde ilk defa açıkca ifadesini İsmail Hakkı'nın *Fenn-i Menâhic*'inde görüyoruz: "Olayların nedenselliğini bilmek olayların anlaşılması, vukuından evvel keşfolunması, yok iken ortaya çıkması, var iken engellenmesi ve düzeltilmesi gibi faydalar sağlar. Bilimsel tümevarım ancak iki olay arasında bir nedensellik ilişkisi keşf ve isbat olunduktan sonra ortaya çıkar. Nefs bu ilişkiyi küllileştirir, kanuna çevirir (F.M.,s.27)." Kanun ise olaylar arasında değişmez ilişkilendir. (F.M.s.26)

Bu açıklamaların akabinde İzmirli, geçmiş olaylardan neden (illet) olanı bulmak için İngiliz filozofu Stuart Mill'in ileri sürdüğü şu dört *tecrübe yolu* örnekleriyle açıklar ve onları değerlendirir (F.M.,s.27-30): 1. Uygunluk (tevâfuk) yolu 2. Ayrılık (tebâyün) yolu 3. Beraber değişmeler (deverân) yolu 4. Tortu (sebr) yolu.

Tecrübe metodu fizik, kimya, fizyoloji, mineroloji ve jeoloji alanlarında uygulanır. Gözlem ve tecrübe sonunda kanunlara ulaşılır. Kanunlara ulaşmak için kullanılan akilyürütme şekli, yukarıda da belirttiğimiz gibi, tümevarımdır. Tümevarım, daha önce de anlatıldığı gibi, genel ve ilmî diye iki kısımda incelenir. İzmirli bunların işleyişini ve değerini, Felsefe Dersleri

(8) Öner, Necati, *a.g.e.*, s. 102.

ve Mi'yâr-ı Ulûm'da yaptığına benzer şekilde, burada anlatır. (F.M.,s.31-32)

İzmirli, maddi ilimlerde uygulanan gözlem, tecrübe ve tümevarımdan sonra dördüncü metod olan *varsayım* (iftiraz)ı ele alır. Varsayım, araştırılan gerçeği keşfetmeden önce tahayyül edip ma'lûm farzetmektir. varsayım, gerçeğin selefi (F.M.,s.32) olup tüm metodlara şâmindir. Varsayımın gâyesi, araştırmayı idare etmek, daha önce elde edilen sonuçları koordine etmek ve tamamlamak, olayları daha kolay bir şekilde anlamaya hizmet etmektir. İzmirli, varsayım için şu şartları sıralar: Varsayım çelişik olmamalı, geniş olmalı, yeni olayların çoğunun keşfine açık ve onları açıklar mahiyette olmalı; mümkün olduğunca basit ve tecrübe ile tahkik edilebilir olmalıdır. (F.M.,s.33-34)

İzmirli, maddî (cismânî) ilimleri bitirmeden önce, tümevarım ile varsayım arasındaki ilişkiyi de dört madde halinde açıklar. (F.M.,s.34-35)

b- *Tabiî İlimler* : Bunlar, her şeyden önce, varlığı ta'rif eder. Bu ta'rif, evsâfın hem varlığını, hem de sebeplerini bildirir. Gözlem, bu ilimlerde hareket noktasını oluşturur. Maddî ilimlerde uygulanan gözlem ve tecrübe metodu bu ilimlerde de kullanılır. Tabiî ilimlerde üç temel metod uygulanır. Bunlar sınıflama, analogi ve ta'riftir.

Sınıflama, varlıkların araştırılmasını kolaylaştırmak veya aralarındaki nisbetleri göstermek için varlıkların her birini vasıfları gereğince cinsleri ve türlerine göre bölmektir. Sınıflama sun'î ve tabiî olarak ikiye ayrılır. İzmirli, hiçbir ilmî kıymeti olmayan sun'î sınıflamayı kısaca anlatıp; olay ve varlıkların tam tetkikinden sonra yapılan tabiî sınıflamanın önemini, üç prensibini ve harici anlamını uzunca anlatır. (F.M.,s.36-40)

Analoji (temsîl), aralarındaki benzerlikten dolayı birşeyden diğer birşeyi intac eden bir akilyürütme tarzıdır. Analogiyi bu şekilde tanımlayan İzmirli, diğer mantık kitaplarında da tekrarladığı gibi onun, mantık ilmine göre üçüncü bir akilyürütme şekli olmayıp, tümevarım ve ta'lile râci olduğunu kaydeder. O, burada, analoginin iki bakımdan tümevarımdan ayrıldığını belirtir. Ayrıca analoginin pratik hayattaki, maddî ve tabiî ilimlerdeki yerini ve değerini de anlatır (F.M.,s.40-41). Analoji tabiî ilimlerin kanununu belirler (F.M.,s.35).

Ta'rif: İzmirli burada amprîk (tedrîbî) ta'rihi tanıtır, onun matematiksel (riyâzî) ta'riften farkını açıklar. Amprîk ta'rif, bütün erkânî ve eşyayı oluşturan tüm vasıfları saymaktan ibarettir. Bu tür ta'rif, ilk etapta, tam ve mükemmel değildir; geçicidir, önceki bir tasnif üzerine dayanır. Bu, tabiî ilim-

lerin sonucu ve hülâsasıdır. Amprik ta'rifler, matematiksel ta'riflerin aksine a posterioridir. (F.M.,s.43)

3. Manevî İlimlerde Metod

İzmirli, manevî ilimlerin, asıl manevî ilimler (!) ile sosyolojiden ibaret olduğunu söyleyip bunların konusunun mevcûd, âkil ve muhtar olan insan olduğunu belirtir (F.M. s.44). Onun burada "asıl manevî ilimler" tabiriyle tarih, psikoloji, ahlâk, hukuk ve siyaseti kastedtiğini düşünmekteyiz.

İzmirli, manevî ilimleri maddi ve tabii ilimlere irca etmek isteyenlere karşı çıkar ve manevi ilimlerin diğer ilimlerden farklı olduğunu üç madde halinde açıklar. (F.M.,s.44)

İsmail Hakkı, manevî ilimlerin konusu olan insanın iki kısma ayrıldığını söyler:

1. Gerçek (realitedeki) insan (insan-ı vâkî): Psikoloji, tarih, sosyoloji v.s. bunu konu edinir. Bu alan teoriktir. Çünkü burada gâye beşerî olan şeyleri nasıl ise öylece bilmektir. Metodu ise endüktiftir.

2. İdeal insan (insan-ı ekmel): Ahlâk, hukuk ve siyaset bunu konu edinir. Bu alan pratiktir. Çünkü burada gâye beşerî olan şeyleri olması gereken şekilde bilmek ve sonuçta bunları bi'l-fiil icra etmektir. Metodu dedüktiftir. Fakat manevî ilimlerdeki endüktif ve dedüktif metod, riyazî, tabii ve maddi ilimlerdeki gibi değildir. İzmirli bu iki metodun, uygulandıkları konunun mahiyetine göre bir hayli değiştiğini belirtir. (F.M.,s.46)

İzmirli, manevî ilimlerden sadece, realitedeki insanı konu edinen psikoloji, tarih ve sosyolojinin metodlarını ele alır.

Psikolojinin gâyesi, psikolojik olayları bildirmek ve az çok genel olan kanunları bildirmekten ibarettir. Burada kullanılan metod gözlem metodudur. Gözlem iç gözlem ve dış gözlem diye ikiye ayrılır. Gözlem ile olaylar elde edildikten sonra olaylar sınıflandırılır. Bu yapıldıktan sonra kanunlar araştırılır. Bu araştırmada akilyürütmeye başvurulur. Akilyürütmenin gâyesi sınıflandırılan olayları açıklayacak bir kanun bulmaktır. (F.M.,s.47-50)

İzmirli, manevî ilimlerden psikolojiyi anlattıktan sonra *tarih* ilminin ta'rifini, çeşitlerini, metodlarını ve kaynaklarını işlemeye geçer.

Tarihî olaylar doğrudan doğruya gözlemlenemez; onlar rivâyet ile bilinir. Bundan dolayı tarihe has bir haber alma ve isbat metodu vardır ki buna "*rivâyet metodu*" denir. Rivâyetin insan hayatında önemli bir yeri vardır. İnsan rivâyet ile geçmişini, çağdaşını ve emsâlini öğrenme imkânını

bulur. Bundan dolayı İzmirli, rivâyete güvenerek inanmak için, rivâyette bulunan ile rivâyette olunanı ayrı ayrı araştırmanın gereğini ve yolunu inceler. (F.M.,s.51-53)

Tarihin üç türlü kaynağı vardır:

1. Ağızdan ağıza nakledilen (şifâhî) kaynaklar
2. Eski eserler (yazıtlar, dikitler v.s.)

3. Yazılı kaynaklar. Tarihin en önemli ve en çok olanını oluşturan bu kaynakların hem lafzı, hem içeriği, hem de müellifi yönünden değerlendirilmeye tabi tutulmaları gerekmektedir. (F.M.,s.54-55)

Manevî ilimlerden *sosyolojinin* tanımını yapıp, sosyal olayları sıralayan İzmirli, sonra bu olayların kanunlarını anlatmaya geçer. Sosyal olaylar birlikte bulunma (maiyyet) ve nedensellik kanunlarına tabidir. Bu kanunları sağlam ve güvenilir bir şekilde bilmek bize, insanlığın geçmişteki olaylarını açıklamakla kalmaz, gelecekteki olayları da imkân ölçüsünde keşfetme ve kestirme imkânını kazandırır. Fakat sosyal olayların kanunlarını belirlemek oldukça zordur (F.M.,s.56-57)

Sosyoloji ilmi, her biri sosyal olayların bir türünü (tarih, hukuk, din, dil, iktisat, siyaset, tarih v.s.) araştıran birçok dala ayrılır. Sosyoloji ilminde hem tümevarım hem de tümdengelim metodu kullanılır.

Metodolojide buraya kadar anlatılanlar, temelde, gerçeği elde etmek için başvuru esasları içermektedir. İzmirli, maddî, tabiî ve manevî ilimlerde başvuru esasları işledikten sonra, zihnin iki kavram arasında kurduğu bağdaki yani verdiği hükümdeki durumunu inceler. Burada İzmirli yakîn, zann, ihtimal, şekk ve cehl-i mürekkebi gibi *tasdik türleri* üzerinde durur. (F.M.,s.57 vd.)

İzmirli, insanın onaylamak zorunda kaldığı şu üç çeşit *yakîn* üzerinde durur ki bunlara diğer kitaplarında değinmemiştir:

1. Matematiksel yakîn: Akılyürütmenin bize zorunlu olarak kazandırdığı yakîndir.

2. Tabiî yakîn: Tecrübenin kazandırdığı yakîndir.

3. Ma'nevî yakîn: Rivâyetin kazandırdığı yakîndir.

İzmirli, "bâtil bir hüküm olup, olmayana inanmaktır" şeklinde tanımladığı cehl-i mürekkebi iki kısma ayırır:

1. Olaylardan kaynaklanan cehl-i mürekkebi. Bu tür cehl-i mürekkebi tecrübe düzeltir.

2. Hakk yahut imkânsızlıktan kaynaklanan cehl-i mürekkebe. Bunu ise akilyürütme düzeltir.

İzmirli, *Fenn-i Menâhic*'in sonunda *muğâlataya* yer ayırır. Muğâlatayı "nazarî ilimlerde akilyürütmeden kaynaklanan cehl-i mürekkebe, yanlış akilyürütmeler veya bozuk (fâsit) kıyaslar" şeklinde tanımlayıp, meşhur saydığı şu muğâlata şekillerini tanıtmaya çalışır:

1. Belirsizlik (teşhik)
2. İsbat edilecek olanı delil yerine alma (müsâdere 'ala'l-matlûb)
3. İltisnel olanı özsel olan yerine alma (müşâğabe)
4. Tartışılan konuyu bilmeme veya bilmezlikten gelme (tecâhül fi'd-da'vâ)

İzmirli en sonunda *cehl-i mürekkebe* karşı korunma ve ondan kurtulma yollarına değinir. Onun, yanlışlara karşı aydınlatıcı ve uyarıcı mahiyetteki şu cümleleri ile konuya son vermek istiyoruz: "Cehl-i mürekkebe, nefsin zâhire bakarak hüküm vermesinden, dikkatlice araştırma eksikliğinden, bazan ihtiraslarımızdan, kısacası, hüküm verirken acele etmekten kaynaklanır. Cehl-i mürekkepten kurtulmak için iki yol izlenmelidir:

1. Mantıkî yol: Akilyürütmeleri kontrol ederek mantık kurallarına uymaktan ibarettir.

2. Ahlâkî yol: Orta bir yol izleme (i'tidâl), hakikatı sevme (hasbe), iyice araştırma ve uyanık olma (tahdîk).

Hüküm verirken i'tidâl, dikkat ve garazsızlık üzere olmaya özen gösterilmelidir. Rasyonel düşünmeyerek duygulara tabi olmak tehlikelidir. İyice dikkat etmeyen, kasıtlı olan veya kasıtlı hareket eden insanların vereceği hükümde daima haksızlık olabilir. Hükümü doğru olarak vermeli, leh ve aleyhte verilecek kararları daima rasyonel sebeplere dayandırmalıdır. Böyle davranırsak cehl-i mürekkepten kurtulur, hakka vâsıl oluruz⁽⁹⁾.

SONUÇ

Hayatını ilmî çalışmalara adayan, bu çalışmalarını sonucunda birçok eser vücûda getiren İzmirli, mantık alanındaki çabalarıyla da XX. yüzyıl Türk düşüncesi ve ilim hayatına katkı vermiş şahsiyetlerden biridir.

(9) İzmirli, İsmail Hakkı, *Fenn-i Menâhic*, s.66-67; İzmirli, Celaledin, *İzmirli İsmail Hakkı*, Hilmi Kitabevi, 1946,s.26-27. Yanlış düşme nedenleri konusunda fazla bilgi için bkz. Emiroğlu, İbrahim, *Mantık Yanlışları*, s. 27 vd.

Ne var ki o, çok sayıda eseri etüd etmişse de, bunları analiz ve senteze tabi tutmamış, onları neredeyse *nakletmekle* iktifa etmiştir. Sözgelimi, Ebherî'nin *İsagocî'sini Mi'yârü'l-Ûlûm* adıyla şerh ederken esaslı kaynak olarak Ahmed Cevdet'in *Mi'yâr-ı Sedât*'ını gözönünde bulundurduğu söylenebilir.

Mantık sahasında kaleme aldığı eserlerde, araştırma kaygısından ziyade *ders kitabı* olarak yazıldıkları, bundan dolayı da pedagojik gayelerin önplanda tutulduğu rahatça anlaşılmaktadır.

İzmirli, *Felsefe Dersleri*'nde "*formal mantığın ıslahı*" başlığını taşıyan bir bölüm açmasına rağmen somut öneriler sunarak başlığın hakkını veremediğinden; burada ağırlığı kıyasın değerini anlatmaya ayırdığına şahit olmaktadır. Bu meyanda o, birtakım yeni fikirleri telkine has bir metod olduğunu belirterek, sembolik mantık çalışmalarını da takdir ve tasvip etmektedir. Yeni mantığı izah ettiği tarzında, Necati Öner'in de belirttiği gibi⁽¹⁰⁾, geleneksel mantığın eksikliğini sezdiği yeni mantığa karşı menfi bir tavır almadığı anlaşılmaktadır. Hatta o, *Felsefe Dersleri*'ni, esas Aristo mantığına dayalı olsa da, Batı kaynaklarından yararlanarak Avrupa tarzında yazmıştır.

Yeniçağ ile birlikte Batı'da ağırlık kazanan *metod* konusunun ilimlerdeki önemini belirtmek, hem de Batı'da bu konuların nasıl ele alındığını göstermek gâyesiyle olacak ki İzmirli, bu alanda ayrı bir kitap yazmasıyla da dikkatimizi çekmektedir. Ne var ki, onun bu kitabı, maddi ilimleri ele alış ve manevi ilimleri tasnif ettiği hariç tutulacak olunursa, daha önce Ali Sedâd'ın yazmış olduğu *Mizânü'l-Ukûl fi'l-Mantık ve'l-Usûl* adlı kitabındaki konuları aşacak nitelikte görünmemektedir⁽¹¹⁾.

Tüm bunlara rağmen, İzmirli'nin mantık alanındaki yeri ve katkısı konusunda yaptığımız tesbitleri şu şekilde sıralamak istiyoruz:

1. O, önceki İslâm mantıkçılarını bize aktardığı gibi, Yeniçağ ile birlikte Avrupada gelişen yeni mantık çalışmalarından da bizi haberdar edenlerdendir.

2. Verdiği bilgiler genelde mantık tarihiyle ilgilidir. Bu hususla ilgili sunduğu bilgilerde yer yer karşılaştırmalara rastlamaktayız. O, bazan bir konu hakkındaki farklı görüşleri kaydeder (F.D.,s.88-91,144,169; M.U.,s.58) ve yer yer

(10) Öner, Necati, *Tanzimattan Sonra Türkiye'de İlim ve Mantık Anlayışı*, s.63.

(11) Krş. Ali Sedâd, *Mizânü'l-Ukûl fi'l-Mantık ve'l-Usûl*, İstanbul 1303, III.Bölüm, s.108vd.

bunlar hakkında kendi tercihini belirtir (M.U.,s.50-51,40; F.D.,s.135). Bu meydana, bazı Avrupa mantıkçılarının bazı görüşlerini eleştirmekten geri durmaz (F.D.,s.154-155,169).

3. Çoğu tekrar olsa da, o bize, mantıkla ilgili kuralları sayar döker. Bazan tekrarın ötesinde, klâsik mantık kitaplarında sıkça rastlamadığımız hususları işlediğini de görmekteyiz. Sözgelimi, önermelerde konu ile yüklemlemin dağıtılmış olup olmadığı konusu (F.D.,s.133; M.U.,s.43); karşıolmada önermelerin birbirine göre doğruluk ve yanlışlığı (F.D.,s.163-165) gibi.

4. Mantık konularını, özellikle kıyası, anlatırken pedagojik maharetini ortaya koyduğuna, konuyu gayet sade bir dille ve rahat bir şekilde okuyucuya sunduğuna tanık olmaktadır.

5. Mantıkçıların bir konu hakkındaki farklı görüş ve açıklamalarına yer vermektedir (F.D.,s.83,86,110,167-169,187; M.U.,s.31). Bu cümleden olmak üzere İslâm mantıkçılarının bir meseleyle ilgili farklı açıklamalarını da kaydetmektedir (F.D.,s.85; M.U.,s.,58). Hatta mütekaddimîn ile müteahhirîn mantıkçıları⁽¹²⁾ arasındaki farklı görüşleri de bize aktarır (M.U.,s.25-26,37,50).

6. İzmirli, bazan Kur'an-ı Kerim'e de referansta bulunmaktadır. O, kıyasın I., II. ve III. şekillerinin Kur'an'da bulunduğunu söylemektedir (F.D., s.204; M.U.,s.63). Kur'an'da burhan-ı tevhîd ve burhan-ı temnu'nun şartlı kıyasla kurulduğunu kaydeder. Yine burhan, cedel, hitabet ve şiirle ilgili olarak Kur'an'a atıfta bulunur (F.D.,s.225; M.U.,s.89).

7. Bazı mantık terimlerine düzgün karşılıklar bulmada da bize yardımcı olmaktadır.⁽¹³⁾ Bazı yeni terimler koymakta ve yeni ayrımlarda bulunmaktadır. Örneğin doğru ve yanlış kavramlar, düzenlilik ilişkisi (tenâsük) gibi (F.D.,s.72,82).

8. O, önceki mantıkçıların yapmış oldukları bazı ayrımların gereksizliğini ileri sürmekte ve onları reddetmektedir (F.D.,s.108). Bazan, yapılan yanlışlara dikkat çektiği ve onları düzelttiği de görülmektedir (M.U.,s.52).

(12) İzmirli, Müteahhirîn'den Farabi, İbn Sina ve daha sonra gelen ülema ve hükemayı, "mütekaddimîn"den ise bunlardan evvel gelen Yunan hükemasını kasdeder Mi'yârü'l-Ulûm, s. 3). Mehmed Ali Aynî ise "Türk Mantıkçıları" adlı makâlesinde Sa'duddin Taf-tazânî (v. 792/1390)'den önce gelenlere mütekaddimîn, sonra gelenlere müteahhirîn dendiğini kaydetmektedir. (Bkz. M. Ali Aynî, "Türk Mantıkçıları", *Dâru'l-Funûn İlahiyat Fakültesi Mecmuası*, Sene: 3, Sayı: 10, İstanbul, 1928, s. 52)

(13) Sözgelimi bkz. *Felsefe Dersleri*, s. 66, 1 nolu dipnot.